

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

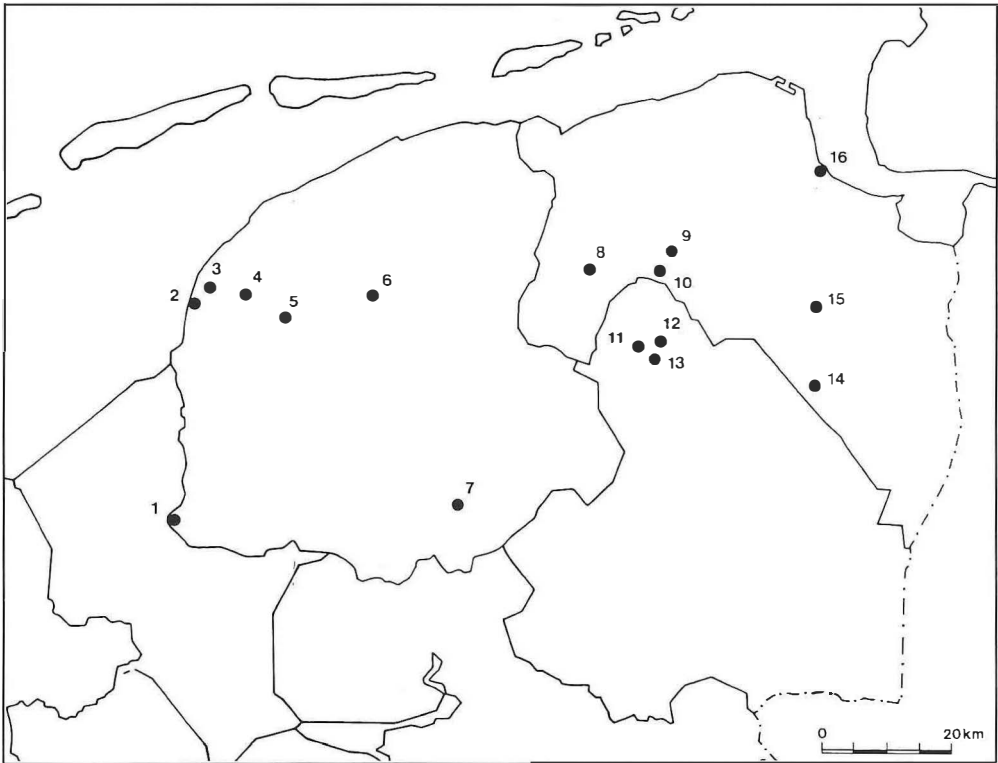
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de ‘Timpone della Motta’, Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

DE FRIEZENNAAM EN HET LAATROMEINSE BEWONINGSHIAAT IN HET NOORDELIJK KUSTGEBIED

Jos Bazelmans

De Friezenaam is een van de weinige namen voor een vroegmiddeleeuwse groep die we ook uit vroegromeinse bronnen kennen. Het ligt voor de hand om deze continuïteit in het gebruik van de Friese naam te verklaren door aan te nemen dat de vroegmiddeleeuwse Friezen de directe afstammelingen waren van hun oudere naamgenoten. Recent archeologisch en toponymisch onderzoek heeft echter aannemelijk gemaakt dat zich in het noordelijk kustgebied in de loop van de 3e en de 4e eeuw zulke ingrijpende veranderingen hebben voorgedaan dat de bewoning geheel verdween of tot een minimum werd gereduceerd. In het eerste geval zullen de nieuwe 5e-eeuwse bewoners van buiten gekomen zijn en kan de vraag worden gesteld of ook zij Friezen waren. In het laatste geval is deze vraag ook aan de orde. Is de kleine restbevolking in staat geweest de omvangrijke bevolkingsgroei in de 5e en 6e eeuw te genereren? Of moet ook hier gedacht worden aan immigratie vanuit andere gebieden?

Er zijn drie antwoorden te geven op de vraag hoe de continuïteit in het gebruik van de Friezenaam is te verklaren. De eerste mogelijkheid is dat de vroegmiddeleeuwse Friezen wel degelijk in letterlijke zin de afstammelingen zijn van de Romeinse Friezen. Deze mogelijkheid is weinig plausibel omdat de diepgaande veranderingen in de laatromeinse tijd de etnische zelfdefinitie van de restbevolking zeker moeten hebben beïnvloed. Zo niet, dan zouden de Friezen inderdaad de uitzondering op de vroegmiddeleeuwse regel zijn. Er is nog een andere reden om aan deze verklaring te twijfelen en dat is de afwezigheid van de Friezen in historische bronnen in de 4e, 5e en 6e eeuw. Maar daarover straks meer.

De tweede mogelijkheid is dat nieuwe bewoners zich vernoemd hebben naar het meer of minder lege gebied dat ze koloniseerden of naar de voormalige of nog resterende bewoners van

het gekoloniseerde gebied. In de antropologie is het een algemeen bekend gegeven dat groepen in hun ontstaansmythen een belangrijke plaats inruimen voor oorspronkelijke bewoners. Zo zegt de 7e-eeuwse schrijver Fredegarius dat de Franken oorspronkelijk uit Troje kwamen en dat ze op hun reis naar het westen in twee groepen uiteen vielen: één van deze groepen bereikte Macedonië en "zij werden Macedoniërs genoemd naar het volk door wie ze werden ontvangen en naar het gebied Macedonië". In de ogen van tijdgenoten was het dus mogelijk dat immigranten zich hernoemden naar de oorspronkelijke bevolking en het gebied van bestemming.

De derde mogelijkheid is dat de Friezenaam in de loop van de vroege middeleeuwen opnieuw in roulatie is gebracht door buitenstaanders. Het Friese gebied was in de volksverhuizingstijd misschien zo veranderd dat men bij de benoeming van het gebied teruggreep op het vertrouwde en wel op de naam van de bewoners die er in klassieke tijd hadden gewoond. Frankische en Gallische senatoriale elites hadden toegang tot de vroegromeinse geschriften waarin de Friezen uitvoerig aan bod kwamen, maar ook tot laatantieke beschrijvingen van de wereld en kaarten waarin de Friezen een blijvende rol speelden. In hun steeds intensiever wordende omgang met de Franken lag het voor de bewoners van het Nederlandse kustgebied voor de hand om het spraakgebruik van de machtiger buur over te nemen. Eeuwen eerder waren in een vergelijkbare situatie groepen rechts van de Rijn zich naar het Romeinse spraakgebruik Germanen gaan noemen.

Opmerkelijk is dat de laatste vermelding van de Friezen in de Romeinse tijd al valt in de vroege 4e eeuw als keizerlijke lofredenaars opmerken dat *Frisii* worden verslagen en in Gallië worden gevestigd. Na genoemde vermelding blijft het lang stil en dat is met het oog op de

eerder genoemde ontwikkelingen in het Friese gebied misschien niet zo vreemd.

De eerste die weer spreekt over Friezen, *Frissones*, is de Byzantijnse schrijver Procopius in zijn boek over de geschiedenis van de oorlogen van Justinianus (±550). Ze worden door hem genoemd als bewoners van het eiland Brittia. De waarde van deze vermelding van de Friezen is betrekkelijk. In de eerste plaats gaat het om Friezen *out of place*, dat wil zeggen in Engeland of mogelijk Bretagne. In de tweede plaats blijkt uit Procopius' beschrijving dat zijn kennis van de noordelijke streken slecht is. In de derde en laatste plaats gaat het hoofdstuk verder niet meer over de Friezen maar juist over een andere groep in het Nederlandse kustgebied, de raadselachtige *Varni*.

Ook de waarde van de daaropvolgende vermelding van de Friezen, dertig jaar later (580), is betrekkelijk. Het betreft hier een vermelding in een lofrede voor de Merovingische koning Chilperik van de hand van de uit Ravenna afkomstige dichter Venantius Fortunatus: "U (Chilperik, JB) boezemt de Goten, de Basken, de Denen, de Juten, de Saksen en de Britten angst in. Met uw vader, zoals mensen weten, hebt u hen overwonnen. U bent de schrik van de verste Friezen en Sueben, zij die uw heerschappij zoeken in plaats van op oorlog voor te bereiden." Historici hechten tegenwoordig weinig waarde aan dergelijke stamlijsten waarin oude namen op eens weer opduiken omdat laat-antieke dichters in lofredes vaak aantoonbaar maar gedeeltelijk uitgaan van de historische realiteit. Namen moesten namelijk passen in het metrum en om uitdrukking te geven aan de bijzondere status van de verrichtingen van de bezongene moesten ze deel uitmaken van de klassieke canon. En de Friezen behoorden tot die canon, zeker voor geleerde mensen zoals Fortunatus die het werk van Tacitus uit de eerste hand kende. De faam der Friezen had zich door hun optreden in de opstand van 28 na Chr. niet alleen onder de Germanen verspreid, zoals Tacitus opmerkt, maar ook, en niet in de laatste plaats door Tacitus zelf, onder de Romeinen. Het is dan ook niet vreemd dat de Friezen met enig plak- en knipwerk te herkennen zijn in een verhaspelde naam op de 4e-eeuwse *Tabula Peutingeriana* en in een anonieme laat 5e-eeuwse beschrijving van de wereld. In dit laatste werk

treffen we *Frusiones* aan te midden van andere belangrijke vroegromeinse groepen die de Romeinse tijd niet hebben overleefd.

Maar de Friezen spelen toch een hoofdrol in de vroeg 6e-eeuwse gebeurtenissen rond de inval van de Deense koning Hygelac in Theoderiks rijk? Ja dat klopt, als een 8e-, mogelijk 10e-eeuws gedicht, namelijk de *Beowulf*, beschouwd kan worden als een waarheidsgetrouw verslag van gebeurtenissen die twee- tot vierhonderd jaar eerder plaats vonden. Gregorius van Tours die iets meer dan een halve eeuw na het gebeurde, misschien uit eerste hand, over de Deense inval schreef, vertelt ons in dit verband echter niets over Friezen. Friezen komen opmerkelijk genoeg in zijn omvangrijke werk in het geheel niet voor. Ook dat geeft te denken. *Beowulf*-kenners zijn het erover eens dat het gedicht niet gebruikt kan worden als een *Fundgrube* voor historische gegevens. De sociale ruimte zoals voorgesteld in de *Beowulf* is geen historische ruimte maar een literaire ruimte die begrepen moet worden vanuit de specifieke politiek-historische context waarin het gedicht is ontstaan en niet als een aanduiding van de periode waarin de gememoreerde gebeurtenissen plaats zouden hebben gevonden. In hetzelfde licht moeten we bijvoorbeeld ook Fredegarius' toeschrijving van een Trojaanse oorsprong aan de Franken zien. En wat betekent dan nog de aanwezigheid van Friezen in een uitweiding in de *Beowulf*? Gelet op de Frankisch-Friese verwickelingen van de 7e en de 8e eeuw, is het heel goed mogelijk dat de Friezen pas in die tijd onder die naam een vooraanstaande plaats verwierven in Engelse verhalen.

Geen van de 6e-eeuwse vermeldingen van de Friezen is, met andere woorden, zonder problemen.¹ Eigenlijk is er pas in de loop van de 7e eeuw sprake van een geregeld Fries-Frankisch contact waarbij de Franken (en de Friezen?) Frisia en Friezen als zodanig aanduiden. Meer dan 300 jaar, of twaalf generaties, liggen er tussen de laatste vermelding van de Friezen in Romeinse bronnen en de eerste in vroegmiddeleeuwse bronnen. En dit terwijl het Nederrijnse gebied wel degelijk, zij het spaarzaam, in de bronnen aan bod komt. We moeten er dus rekening mee houden dat er zich in het gebied geen groepen bevonden die zichzelf Friezen noemden maar dat deze naam weer gangbaar werd door-

dat de Franken in hun steeds intensiever wordend contact met de noordelijke wereld deze naam opnieuw gebruikten.

Is zo'n gang van zaken voorstelbaar? Ja, omdat er meer aanwijzingen zijn dat de Franken zich bemoeiden met de naamgeving van het noorden. Het mooiste voorbeeld is uiteraard de benaming *Frisia citerior*, letterlijk Frisia aan deze zijde, een naam die alleen te verklaren is vanuit het Frankische perspectief. Het waren ook de Franken die spraken over een Brabantse *pagus Texandrië* terwijl de 1e-eeuwse *Texuandri* al lang uit de geschiedenis waren verdwenen. En tekenend voor het voortleven van oude namen is het gegeven dat de Franken zelf soms werden aangeduid als Sugambri terwijl deze groep al in 8 v.Chr. een vernietigende nederlaag had geleden tegen de Romeinen.

Los van de vraag of de naamgeving van de Friezen teruggaat op de Franken, kunnen we ons afvragen waarom het genoemde ontbreken van bronnen over de Friezen nooit als een wezenlijk probleem is ervaren. Daarvoor is het nodig om ons te verdiepen in de ideeën die onderzoekers van de vroegste Friese geschiedenis koesterden over etniciteit. Sinds de Romantiek was het gebruikelijk om een volk te zien als een levend, dat wil zeggen bezielde organisme en in die bezieling - gesproken werd over de *Volksgeist* - lag een bovenhistorische essentie besloten. Het is opmerkelijk hoe lang vergelijkbare opvattingen over etniciteit van invloed zijn geweest op het onderzoek van de Friese protohistorie en hoe lang men de Friese stam beschouwd heeft als een bloedverwantschappelijke eenheid die de eeuwen heeft kunnen trotseren. Boeles, die het weliswaar als zijn taak zag "het dogma der ongereptheid" van de Friese stam te doorbreken, probeerde zijn tegenstanders voor zich in te nemen door te wijzen op de voortgezette participatie van de Friezen in een Germaanse gemeenschap. Met instemming citeert hij (in 1951!) een Duits onderzoeker die had beweerd dat "[d]ie Friezen noch immer [gehören] zu den reinrassigsten Germanen". Ook Boeles' belangrijkste criticastr, Sipma, blijkt te delen in de romantische traditie als hij stelt dat het Friese stambewustzijn, dat wil zeggen hun grote liefde voor de vrijheid, in tweeduizend jaar niet is veranderd. En Russchen meent in 1967 dat de volksverhuizingstijd weliswaar belangrijke veranderingen

teweeg had gebracht in de Friese wereld maar dat de essentiële waarden van de Friese stam niet verloren waren gegaan. Welke waarden dat zijn zegt hij niet, maar die zijn voor een goede (Friese?) verstaander duidelijk. Tenslotte spreekt Halbertsma in 1982 nog over het door Tacitus beschreven karakter van de Chauken waarin volgens Halbertsma de Nedersaksische landsaard al duidelijk doorschemert. Onder etniciteit is uiteraard te verstaan de wijze waarop mensen in oppositie tot andere groepen vorm geven aan hun eigen identiteit en daarbij een beroep doen op het idee van een gemeenschappelijke afstamming, maar dat wil niet zeggen dat we dat laatste letterlijk moeten nemen. In populatie-genetische zin is het duurzaam bestaan van een groepsspecifieke essentie onzin. Etniciteit wordt in de sociale wetenschappen tegenwoordig gezien als een proces waarin afhankelijk van de sociaal-historische situatie steeds weer andere, meer of minder in het verleden wortelende gewoonten en gebruiken worden aangewend om verschillen met andere groepen te erkennen en vorm te geven. Gebleken is dat de sociaal-psychologische disposities die in de oude leer werden beschouwd als een onveranderlijk wezenskenmerk van etnische groepen juist een afhankelijke factor vormen. In bespiegelingen over het voortbestaan van de Friezenaam is het dus niet alleen zaak om een beter idee te krijgen van het laatromeinse bewoningshaat (en of dat echt bestaat) maar is het ook noodzakelijk dat de opvattingen over etniciteit in de moderne geschiedschrijving van de Friese protohistorie aan een kritisch onderzoek worden onderworpen.

Summary

New archaeological and toponymical evidence forces us to reconsider the continued use from the Roman period into the early Middle Ages of the tribal name of the Frisians: in the fourth and early fifth centuries, the population of Frisia was at an all-time low or even non-existent. The author points to the fact that the Frisians are not mentioned in historical sources for more than three hundred years. This has not bothered earlier researchers because they thought the continued use of the Frisian name proved that the Frisians outlived the Dark Ages

and held on to their essential values as a tribe. However, the author advances the possibility that the Franks should be held responsible for the reintroduction in the late sixth or seventh century of the name of the Frisian gens. They used a name familiar to them and to early and late classical sources to describe a situation which had become ethnically confused during the fourth and fifth centuries.

Noten

1. Hier worden twee (laat) 6e-eeuwse munttypen met legenden FRIS en FRISIA buiten beschouwing gelaten. Van het eerste type met legende DN-ANASTASIVS FRIS (Boeles, 1951: p. 268) is het de vraag of de lezing FRIS correct is. Van het tweede type AVDVLVVS FRISIA (keerzijde VICTVRIA AVDVLFO) of FRISIA (keerzijde AVDVLVVS) (Boeles, 1951: p. 272) kan op basis van overwegingen van de naam en de stijl, leesbaarheid en verspreiding van de munt met vrij grote zekerheid gezegd worden dat het geen Fries product is. Dat het hier een verder onbekende Frankische dux Audulfus betreft die (de) Friezen zou hebben overwonnen, is zeer speculatief. Maar ook in dat geval gaat het dus om een Frankisch gebruik van de naam Frisia. De overwinningsformule kan teruggaan op het gedachteloos kopiëren van keizerlijke voorbeelden en de naam Frisia wordt ook wel in verband gebracht met een onbekende muntplaats (met dank aan A. Pol van Rijksmuseum het Koninklijk Penningkabinet voor informatie over deze munten).

Literatuur

- Boeles, P.C.J.A., 1951². *Friesland tot de elfde eeuw*. 's Gravenhage.
- Gerrets, D.A., A. Heidinga & J. de Koning, 1996. Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.). *Paleo-aktueel* 7, pp. 82-85.
- Jones, S., 1997. *The archaeology of ethnicity. Constructing identities in the past and the present*. Londen & New York.
- Russchen, A., 1967. *New light on Dark-Age Frisia*. Drachten.
- Sipma, P., 1953. Een Angelsaksische invasie in Friesland. *It Beaken* 15, pp. 162-186.